

УДК 811.161.2'36

С. І. Кондратенко

**ЕТНОКОНЦЕПТ «МАЛЬВА»
ЯК ЕЛЕМЕНТ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ
ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

Розглянуто етноконцепт «мальва» як елемент мовної картини світу Олеся Гончара, проаналізовано тропи та визначено асоціації, що виникли на базі концепту.

Ключові слова: мовна картина світу, концепт, етноконцепт, тропи, асоціативний ряд.

Рассмотрен этноконцепт «мальва» как элемент языковой картины мира Олеся Гончара, проанализированы тропы, а также определены ассоциации, возникшие на базе концепта.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепт, этноконцепт, тропы, ассоциативный ряд.

The article deals with the ethnical concept «malva» as the element of Oles Gonchar language picture of the world, the tropes, the associatives derived from the concept are analyzed.

Keywords: language picture of the world, concept, ethnical concept, tropes, associative line.

Мовна картина світу – це результат сприйняття та осмислення навколишнього світу, який відображено в мові. Картина світу є національно забарвленою, бо пропускається крізь призму національного світобачення та світосприймання.

На думку О. Селіванової, «мовна картина світу – це представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних категоріях, явищах мовлення, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етносвідомості» [13, с. 365].

Основним елементом картини світу є концепт, природу якого широко досліджують у сучасній лінгвістиці (Н. Арутюнова, А. Вежицька, В. Ворчаков, І. Голубовська, І. Карасик, О. Кубрякова, В. Маслова, І. Ольшанський, Ю. Степанов, В. Телія та ін.).

Зокрема, О. Кубрякова у «Короткому словнику когнітивних термінів» визначає його як об'єднання одиниць ментальних чи психологічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної

структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку [10, с. 90].

Концепти виникають у процесі побудови інформації про об'єкти та їхні властивості і, як зазначає дослідниця, зводять в єдине ціле різноманіття явищ, які спостерігаються та уявляються. Вони дозволяють зберігати знання про світ і є будівельними елементами концептуальної системи, сприяючи обробці об'єктивного досвіду суспільства шляхом підведення інформації під певні категорії і класи.

Найголовніші концепти кодуються саме в мові [10, с. 91].

На багатомірності, багатогранності концепту, який включає не тільки понятійно-дефініційні, а й конотативні характеристики, акцентує В. Маслова [12, с. 46].

Мета цієї статті – проаналізувати концепт *мальва* як один із ключових концептів української культури на основі традиційних народних уявлень та образних, оцінних й асоціативних характеристик, представлених у художніх творах Олеся Гончара.

Розглянемо цей етноконцепт в українській мовній картині світу, спираючись на методикку опису В. Маслової [12, с. 45–46].

Ядром концепту є поняття про *мальву* як квітку, відбите у словниках.

Мальва – це «багаторічна декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими квітами, зібраними по кілька в пазухах листків, іноді в китицеподібні суцвіття; рожа. Собача (польова, дика) рожа (*Lavatera L.*) – багаторічна невелика рослина переважно з рожевими квітками родини мальвових, яка росте у лісостепових та степових районах [2, с. 507].

Універсальний словник-енциклопедія та словник української мови подає додаткові відомості: «Трав'яниста рослина північної півкулі; дикоросла або в культурі; листки лопатеві, квіти великі, дзвіночкоподібні, рожеві, містять вітамін С і обволікаючі слизоподібні субстанції; плід – характерна двосім'янка; в Україні – 9 видів, з них найпоширеніші мальва дрібненька, мальва непомітна, мальва вирізана, мальва звичайна, мальва лісова (лікарська рослина)» [17, с. 820]; рід трав'янистих рослин родини мальвових, поширений у Європі, Азії, Північній Африці [11, с. 435].

Знаходимо також інформацію, що існує 125 видів мальви [15, с. 614], а в деяких народознавчих інтернет-джерелах зазначено, що їх – понад півтори тисячі [18].

У словнику-довіднику «Корисні та рідкісні рослини України» подано характеристику рожі рожевої (*Alcea rosea* L.): багаторічник заввишки 80–250 см, цвіте у липні-серпні, походить з Балкан, декоративна рослина, пелюстки використовують для підфарбовування ліків, вин, кондитерських виробів [16, с. 193–194]. Згадується ще вид мальви «лаватера тюрингська» (*Lavatera* L.) – рожа дика, лісна, пільна, польова, собача [16, с. 289].

Етимологічно лексема *мальва* походить від латинської *malva* з давньоєвр. з *mallūdh* з *milah* – сіль; їдкий, палючий [7, т. 3, с. 374; 11, с. 435].

Назва *мальва* не народна. У ботанічних словниках її називають ще шток-роза або рожа рожева, хоча, вважає Я. Рудницький, було б краще прийняти назву *рожа городня*. Квіти бувають різного кольору – від темно-червоного до білого, тому в народі темні екземпляри називають *рожа чорна*. Родині мальвових дали назву калачикуваті, а роду мальва – калачики, тому що рослини цієї родини мають плодики калачики, розміщені правильним колом, що нагадують приплюснутий калачик [6, т. 2, с. 801].

За В. Жайворонком, слово здатне виступати у трьох іпостасях – як наймення з питомим значенням конкретної реалії на основі певної прикметникової ознаки, як змінений образ із перехідним значенням на основі порівняння чи зіставлення, і як образ-символ з максимально узагальненим значенням на основі образного «згущення» смислу [9, с. 104–105], тому додамо до словниково-енциклопедичної інформації ще етнолінгвістичну.

Мальва в українській мовній картині світу – символ любові до рідної землі, до свого народу. «Не було села, а в ньому хати, – пише В. Скуратівський, – де не палахкотіли б під вікнами мальви – ці незрадливі обереги нашої духовної спадщини. Всім, хто вирушав у далеку дорогу, вони нагадували: там земля мила, де мати родила!» [14, с. 17].

Серед астрономічних тіл існує астероїд головного поясу 1072 *Мальва*, названий на честь цього виду рослин (відкритий К. Рейнмузом у обсерваторії Гейдельберг-Кенігштуль 4 жовтня 1926 року).

В українській етнокультурі *мальва*, як указує В. Жайворонок, символізує красу, вроду, молодість, є знаковим атрибутом українського сільського краєвиду [8, с. 352]. Може мати інші назви, зокрема *рожа*, *ружа*, є окрасою присадибних квітників українського села. Олесь Гончар, наприклад, часто вживає подвійну назву квітки – *мальва-рожа*.

Саме ім'я *Рожа* (з веснянок) носить якась міфологічна істота, пов'язана з Дунаєм [8, с. 504–505].

Слово *рожа* як назва рослини виступає не лише на означення *мальви*, але й *троянди*, тому, на наш погляд, потрібно розрізняти ці назви через контекст (*Біла сорочка наче в рожах-квітах палахкотить на всі груди – то вона забризкана кров'ю* [5, с. 101]). Ілюстрації вживання назви *рожа* в значенні *троянда* не ввійшли до цієї статті.

Народні назви – польова *мальва*, придорожня *мальва*, дика *рожа*, Іванова *тополя*, сирна *трава*, котячий *сир*, кінська *тополя*, дворова *трава* та інші. Синоніми – *мальва*, *шток-роза*, *проскурник*, *калачики*, *ружа*, *рожа* (*роженька*, *р'оженечка*).

Мальви – одні з найперших квітів, описані в літературі.

У своїх прозових творах видатний український письменник Олеся Гончар вживає понад 250 фітонімів, серед яких чільне місце посідає назва *мальва*.

Любов до квітів – одна з рис українців: *Причілки від вулиць тонуть у заростях руж, чорнобривців та ще в отих квітах гіллястих, що ім'я їм нечесана бариня... Паркани всюди повіті крученими паничами з дзвіночками найчистішої ясно-блакитної барви* [4, т. 6, с. 147].

Спостережливе око митця вихоплює характерний український пейзаж із *мальвами*: *Всюди попід хатами повно квітів. Особливо ваблять око своєю красою стрункі та високі рожеві мальви. Наскрізь просяяні сонцем, обліплені від низу й до верхів'я то рожевим, то густо-червоним цвітом, вони цілими заростями яскравіють біля кожної хати і, порозроставшись, збігають звідти, мов святково вбрані дівчата, аж за двір, аж на вулицю* [4, т. 2, с. 198].

Внутрішнє відчуття естетики, природний смак завжди були притаманні українкам: *Геніальною була та українська жінка, яка отак побілила хату... гляньте, яка чепурненька визирає по той бік дороги з садка... очей не відведеш. І як гармонує оце біле із зеленню верб, із рожами червоними, із барвою неба* [4, т. 4, с. 85–86].

Українці здавна шанували красу, жінки прагнули до гармонії, у розписі хат використовували рослинний і тваринний орнамент: ... хата її, що і взимку квітує мальовками, **ружсами** та півнями-жарптицями на комині, вона й зараз перед нами – *незабутнє Надбичине творіння...* Забавками дехто вважав, а нині нам ясно, що був у нашої Винниківни вроджений смак художній, а до того був ще й хист, завдяки чому в хаті в неї все єдналося на рідкість гармонійно, справді за законами краси [5, с. 118].

І не тільки біля хат – усе навкруги прикрашалося: ... стрункі **рожі** біля будки (на зупинці), поблизу ні села, ні хутора, а будочка стоїть, дбайливо так причепурена, і чорнобривці біля неї вже розкриваються пуп'янками, і **рожі** малинові, жовті та рожеві, випустили цвіт з-поміж шорсткого листа [4, т. 6, с. 180–181]. Микита Братусь, головний герой однойменної повісті, агроном, залюблений у свою справу, облаштував у саду місце для перепочинку: ... стоїть легка альтанка, обвита **рожами-мальвами**, я сам спорудив її і люблю там іноді посидіти, як король у своєму королівстві..., сад же мій спускається довкола по схилах острова могутніми ярусами... [4, т. 3, с. 459].

В Україні трапляються і дикорослі мальви – в лісах, по лісо-смугах, на узбіччях доріг: ... дорога, ... широкий шлях степовий, на десятки кілометрів обсаджений **мальвами-рожами!** Збожеволіти можна від тієї краси! Від самого Новотроїцька й до Каховки квітують і квітують вони, цупкі та високі, – білим цвітом! рожевим! червоним! жовтим! – не бояться ні спеки, ні гарячих сухих вітрів, що налітають та шарпають їх весь час... [4, т. 5, с. 136–137]. У наведеному прикладі за допомогою вставлених колоризмів-окликів письменник передає внутрішній стан випускниці-відмінниці, що захоплена і красою довкілля, і витривалістю рослин.

На прикладі квітки *мальви* можна просто і зрозуміло пояснити учням-п'ятикласникам, що таке естетика, як це зробив Василь Карпович – учитель із роману «Тронка»: ... *надвечір, коли рожса розквітне, а сонце налє її, і пелюстки світяться наскрізь, і вся вона теж світиться красою...*[4, т. 5, с. 135].

Фітонім *мальва* у прозі Олесь Гончара нерідко входить до складу тропів, збагачуючись семантично. Переважно це *метафори* (... **мальва** під віконцем пелюстками **горить** [5, с. 62]).

Оригінальні в письменника також *епітети* до назви цієї квітки. У словнику епітетів знаходимо: *рожа – багряна, висока, гарна, дика, живуча, запорошена, красива, мила, пахуча, пишна, повна, різнобарвна, розкішна, солодка, сонячна, чудова, червона, ясна, цупка* [1, с. 283]. В О. Гончара це семантичне гніздо розширюється – квітка ще й *струнка, малинова (І тільки **рожі** високі, **стрункої дівочої краси**, як і раніше, стоять на причілку..., [4, т. 4, с. 93])*. Трапляються також *порівняння (... просвічені сонцем високі **рожі** цвітуть, прекрасні, немов дівчата!* [4, т. 4, с. 90]).

Подаючи лист із фронту солдата Богдана Колосовського до нареченої (роман «Людина і зброя»), автор застосовує художній прийом *паралелізму*: *... підвішись живим, з-під шквального мінометного вогню, побачив під хатою уцілілу серед чорного виру війни високу **рожу**, розпалахкотілу на сонці, ти мені уявилась, як вона, – вся в красі, в шепоті, в замріянім устремлінні вгору кудись* [4, т. 4, с. 272]. Через зміст листа постають реальні картини війни (*снаряд, полум'я, руйновище, стогін*) та уявні – бажаного, мирного щасливого життя (*хата, грядка квітів, розквітлі ружі, дружина, лелека з лелечатами, усмішка, сонце*), мрії про яке додавали солдатам сили, хоробрості на фронтах, впевненості в перемозі: *Під хатою – квіття грядкою, а на хаті – лелека з лелечатами у гнізді... здається, що ти ось-ось вийдеш із тієї сонячної польової оселі і, всміхаючись, станеш у гущину між розквітлимими високими **ружами**... Але не стій там, не стій! Бо ще мить, чахне снаряд, і палахне полум'я над руйновищем, і тільки лелека, аж стогнучи, закружляє в повітрі* [4, т. 4, с. 283].

До фітоніму *мальва (рожа, ружа)* письменник звертається, зіставляючи характери хлопців, утікачів із колонії (повість «Бригантіна») – хитруватого вигадника Порфира Кульбаку, який, *«дивлячись на грядочку чорнобривців та струнких **руж**, намагається розгадати: хто ж їх посадив?»* [4, т. 6, с. 180], та сердитого на весь світ підлітка на прізвище Бугор, що не вміє оцінити навколишньої краси, не знаходить свого місця в житті, але придумує для себе *«розвагу»* – псувати красу навколо, те, чим захоплюються інші: *– Яка ж тут для мене росте? – І став поволі в'язи скручувати найвищій, обліпленій цвітом **рожині*** [4, т. 6, с. 181].

У ході аналізу визначено, що *мальва* в мовній картині світу Олеся Гончара асоціюється зі *здоров'ям (Красень – не льотчик.*

Щоки, налиті здоров'ям, цвітуть, як **рожа**...» [4, т. 5, с. 58]), красою (...ваблять око своєю красою стрункі та високі **мальви-ружі**... [4, т. 2, с. 198]), дівочою вродою (... під хатою – просвічені сонцем високі **рожі** цвітуть, прекрасні, мов дівчата! [4, т. 4, с. 90]), вінком (... вінком стало нанизане на ниточці пелюсткате квіття **рожі-мальви** [5, с. 95]), купальським вогнищем, багаттям (... серед отих іржавих жерстяних парканчиків та старих розсохлих просмолених човнів – жевріють **мальви**! [4, т. 4, с. 55]); також виникають асоціації з будівлями (На самій вершині нашого острова ... стоїть легка альтанка, обвита **рожами-мальвами**... [4, т. 3, с. 459]), дорогою (... випускний вечір з врученням атестатів, і кримська подорож, і квітуча **рожами** дорога на Каховку ... [4, т. 5, с. 198]), Чумацьким Шляхом (Вгорі над Ліною ... стелиться на південь Чумацький Шлях, а коли на мить заплююши очі, вже постає в уяві шлях інший, земний, степовий, обсаджений **рожами** ... [4, т. 5, с. 141]), сонцем (... декотрі [чоловіки] сідають просто на траву побіля клумби, спинами до розквітлих **рож**, що зараз так і світяться в призахіднім сонці своїми рожевими пелюсткатими чашками [4, т. 5, с. 99]), війною (Тихо було, і курсанти чули навіть крик перепела в житах і бачили лелеку на хаті, а під хатою – просвічені сонцем високі **рожі** цвітуть... І раптом чорні гейзери вибухів, усе ближче гупають міни в хлібах... [4, т. 4, с. 90]), утраченими почуттями ([Гречаний] бачить на причілку в неї [Полі] морозом побиті **мальви** [4, т. 2, с. 257]).

Назва квітки *рожа* стала твірною основою для фітокольоризму *рожевий*, уживаного в контексті переважно з позитивно-оцінним значенням для уявлення описів українського пейзажу (Сонце сідає за повиті млою пагорби, за далекі димарі, дніпрова гладінь бузковіє, **рожевим** береться [3, с. 62]), з метою уяскравлення портретних деталей (До блиску відполірована голова, чорненькі вусята, губки **рожевим** пуп'ячком – це і є товариш Пищик [4, т. 4, с. 475]); асоціюється з внутрішнім станом героїв, із індивідуальними особливостями сприйняття світу (... ідеши в **рожевих** замріяних своїх окулярах, відроджений, повен буйної сили, і легко ступати тобі по землі... [4, т. 4, с. 487–488]), з війною (Далеко за північ бійці Сагайди наблизились до одної з таких багряних сопок, і Черниш побачив, що нема ніякого скелястого острова з **рожевого** каміння, а є лише довжелезні

скирти, стайні, комори, які горять з повільною страшною байдужістю [4, т. 1, с. 70]).

У художній прозі Олеся Гончара елемент *рожевий* є складовою прикметників-комполітів (*Десь аж уранці, при світлі могутньої ранкової зорі, що на півнеба розкине ясно-рожеві свої вітрила, дніпровські рибалки випадково натраплять на цей безвесельний, блукаючий човен-стародуб...* [3, с. 272]).

Таким чином, *мальва* як етноконцепт пов'язує в єдине ціле структуру народної свідомості, що має спільні для представників певного етносу складники, і авторські характеристики та асоціації, розширюючи семантичні межі власне ботанічної назви.

Олесь Гончар, описуючи в художньому тексті *мальву*, підкреслює характерні риси української нації – дбайливість і акуратність, любов і прагнення до краси, естетики, гармонії. У нього *мальва* традиційно асоціюється з красою, здоров'ям і вродою, а також наповнюється авторськими асоціаціями з іншими рослинами (*чорнобривці, нечесана бариня, кручені паничі, тополі, виноград*), астрономічними назвами (*Сонце, Чумацький Шлях*), народною символікою (*купальське вогнище, вінок*), будівлями (*напівземлянка, хата, альтанка*), рухом (по вертикалі – *стремління вгору*, по горизонталі – *дорога, шлях*), часовими проміжками (*війна*), внутрішнім світом героїв (*почуття*).

Від одного з варіантів назви квітки (*рожа*) утворився фітокологатив (*рожевий*), що семантично збагатило внутрішнє наповнення концепту та викликало нові асоціації.

Аналізуючи мовну картину світу Олеся Гончара, на яку впливають і національний фон, і природне середовище, пересвідчуємося в народнопоетичності етноконцепту *мальва*, його внутрішній потужності, символіці.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бибик С. П.** Словник епітетів української мови / Бибик С. П., Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О. – К.: Довіра, 1998. – 283 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
3. **Гончар О. Т.** Собор / О. Т. Гончар. – К.: Веселка, 1993. – 287 с.
4. **Гончар О. Т.** Твори: у 6 т. / О. Т. Гончар. – К.: Дніпро, 1978–1979.

5. **Гончар О. Т.** Твоя зоря / О. Т. Гончар. – К.: Дніпро, 1985. – 368 с.
6. **Етимологічний** словник української мови / [опрацював Ярослав Рудницький]. – Оттава: Українська могилянсько-мазепинська академія наук, 1982. – Т. 2. – Вип. I–II. – 1128 с.
7. **Етимологічний** словник української мови: у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1983 –.
8. **Жайворонок В. П.** Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. П. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
9. **Жайворонок В. П.** Українська етнолінгвістика / В. П. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
10. **Краткий** словарь когнитивных терминов / [Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г.; под общ. ред. Е. С. Кубряковой]. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1996. – 245 с.
11. **Куньч З. Й.** Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – 848 с.
12. **Маслова В. А.** Когнітивна лінгвістика / В. А. Маслова. – Мн.: Тетра Системс, 2005. – 256 с.
13. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.
14. **Скуратівський В.** Берегиня / В. Скуратівський. – К.: Рад. письменник, 1998. – 278 с.
15. **Словник** іншомовних слів [уклад. Л. О. Пустовіт та ін.]. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
16. **Смик Г. К.** Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв / Г. К. Смик. – К.: Укр. рад. енцикл., 1991. – 416 с.
17. **УСЕ. Універсальний** словник-енциклопедія [голова ред. ради М. Попович]. – К.: Всеуито; Львів: Атлас, 2001. – 1575 с.
18. **Народознавство.** Квіти і трави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.readbookz.com>

Надійшла до редколегії 22.03.2014